

DÜNYA İQTİSADİYYATININ QLOBALLAŞMASININ MİLLİ İQTİSADI SİSTEMLƏRƏ TƏSİRLƏRİ

Sevda Məhərrəmovə

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: mnsevda@gmail.com

Xülasə. Məqalədə məqsəd dünya iqtisadiyyatının qloballaşması proseslərinin əsas xüsusiyyətlərini, təzahürlərini, mahiyyətini və qloballaşmanın şərhinin uyğunsuzluğunun və qeyri-müəyyənliyinin səbəblərini müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: Qloballaşma, integrasiya, dünya iqtisadiyyatı, maliyyə xidməti, istehsal bazarı, ticarət effekti, statistik təsirlər.

INFLUENCE OF GLOBALIZATION OF THE WORLD ECONOMY ON NATIONAL ECONOMIC SYSTEMS

Sevda Maharramova

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract. The purpose of this article is to determine the main features, manifestations and essence of the processes of globalization of the world economy and the reasons for the inconsistency and uncertainty of the interpretation of globalization.

Keywords: Globalization, integration, world economy, financial service, production market, trade effect, statistical effects.

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ НА НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ

Севда Махаррамова

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан

Резюме. Целью данной статьи является определение основных особенностей, проявлений и сущности процессов глобализации мировой экономики, а также причин противоречивости и неопределенности трактовки глобализации.

Ключевые слова: Глобализация, интеграция, мировая экономика, финансовые услуги, рынок производства, торговый эффект, статистические эффекты.

1. Giriş

Son onilliklərdə qloballaşma məsələləri bu hadisəni həm məntiqi-genetik, həm də proqnostik baxımdan hərtərəfli tədqiq edən iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Eyni zamanda, tədqiqat maraqlarının iki geniş sahəsini təqribən fərqləndirmək olar: birincisi, bəşəriyyət üçün qlobal çağırışlar; ikincisi dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasıdır. Bu sahələrin problemləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Birinci istiqamətin iqtisadi proyeksiyasında müəlliflər iqtisadi sistemlərin davamlı inkişaf aspektini və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Minilliyin Bəyannaməsində əks olunan həmin vəzifələrin (təhlükəsizlik və tərk silah, inkişaf və yoxsulluğun aradan qaldırılması, ətraf mühitin mühafizəsi, həssas əhalinin qorunması, Afrika qitəsi əhalisinin xüsusi ehtiyaclarının ödənilməsi) vurğulayır.

Qloballaşma prosesləri keçən əsrin 70-ci illərində kifayət qədər sürətlə inkişaf etdi. İqtisadçılar “dünya iqtisadiyyatının qloballaşması” anlayışını müəyyən etmək üçün vahid yanaşma yaratmamışlar. Fikrimizcə, bu, müasir iqtisadiyyatın çoxtərəfli, çoxsəviyyəli və daim inkişaf edən hadisəsidir, onun universal tərifini vermək kifayət qədər çətindir. Eyni zamanda, milli iqtisadiyyatın artan rolunu əks etdirən integrasiya təşkilatlarının əsas inkişaf

xüsusiyyətlərini (AvrAsEC, NAFTA, MERCOSUR, AFTA ASEAN və s.) müəyyən etmək mümkündür. Bu, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyaya əsaslanan milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığının artmasına və bir-birini tamamlamasına gətirib çıxarır.

2. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının obyektiv meylləri

Qloballaşmanın obyektiv əsasını dünya iqtisadiyyatının artan beynəlmilləşməsi, yəni bu günə qədər davam edən obyektiv artan iqtisadi asılılıq təşkil edir. Buna XX əsrin ikinci yarısında elmi-texniki inqilab kömək etdi. M. Delyagin yazır ki: “qloballaşma yeni, əsasən, kompüter texnologiyalarına əsaslanan vahid qlobal maliyyə-iqtisadi məkanın formalaşması və sonrakı inkişafı prosesidir” [17, s.51]. E. Koçetov dünya iqtisadiyyatının yeni keyfiyyətini ictimai əmək bölgüsünün yeni mahiyyəti ilə əlaqələndirir. Genişmiqyaslı elmi-texniki, istehsal və investisiya kooperasiyasının intensiv inkişafı, onun fikrincə, qlobal miqyasda korporativ əmək bölgüsünün formalaşmasına - təsərrüfat subyektlərinin ixtisaslaşmasına gətirib çıxardı [18, s.26-28]. Bütövlükdə obyektiv qlobal tendensiyaları təhlil edərkən üç sahəni ayırd etmək olar: mal və xidmətlər bazarı, maliyyə bazarı və istehsal amilləri bazarı.

1. *Mal və xidmətlər bazarı.* Əmək məhsuldarlığının artması və yeni texnologiyaların yaranması ilə əlaqədar ictimai istehsalın yeni strukturu formalaşdı. Burada xidmət sektoru üstünlük təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu sektor ÜDM-in 65-75%-ni təşkil edir [12]. Ənənəvi əmək və enerji tutumlu istehsal üçüncü dünya ölkələrinə ötürülür. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artımında ən sürətlə böyüyən və ən mühüm amil texnologiya, xüsusilə də bilik tutumlu texnologiyadır. Yüksək texnologiya bazarı hazırda 3,5-3,7 trilyon ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir [10, s.111]. Bir neçə on ildən sonra satış həcminin 9,5-9,9 trilyon ABŞ dollarına qədər artacağı gözlənilir. Qloballaşma meyllərini ən çox mal və xidmətlərin xarici ticarəti sferası əks etdirir. Qlobal ticarətin ÜDM-ə nisbəti 1970-ci illərin əvvəllərində təxminən 20%-dən artmışdır [14]. Bu, nəqliyyat, rabitə və tranzaksiya xərclərinin və ticarət maneələrinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə asanlaşdırıldı.

2. *Maliyyə bazarı.* Maliyyə xidmətləri bazarının qloballaşması maliyyə inteqrasiyasının artmasına, maliyyə institutlarının birləşmə və satınalmalarının sayının artmasına, milli maneələrin azalmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, xarici valyutanın gündəlik dövriyyəsi 15 milyard ABŞ dollarından artmışdır [14]. Beynəlxalq maliyyə inteqrasiyası telekommunikasiya sahəsində ən son texnologiyaların tətbiqi ilə asanlaşdırılan maliyyə texnologiyalarında dərin keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Qlobal maliyyə böhranı ərəfəsində BVF-nin hesablamalarına görə, inkişaf etmiş iqtisadiyyatların bazarları, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin milli maliyyə bazarlarının həcmnin 30-50%-ə qədəri maliyyə qloballaşması proseslərinə tam inteqrasiya olunmuşdur.

3. *İstehsal amilləri üçün bazarlar.* Kapital hazırda müasir milli iqtisadiyyatların transformasiyası şərtlərinə fəal təsir göstərən dünya iqtisadiyyatının vahid məkanın formalaşması, prinsiplərin, normaların, inkişaf şərtlərinin birləşdirilməsi, real iqtisadiyyatın

hərəkəti kimi əsas inkişaf istiqamətlərinə yönəldilmişdir. Birbaşa xarici investisiya kapitalın ölkələrarası hərəkətində artan rol oynayır. Beynəlxalq miqrasiyanın mövcud tendensiyaları inkişaf etməkdə olan ölkələrə qeyri-qanuni və məcburi miqrasiyanın artması (bunun səbəbi dünyada silahlı münaqişələrin artması, millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsi), habelə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin inkişaf etmiş ölkələrə miqrasiyası ilə əlaqələndirilir.

Qloballaşmanın subyektiv mahiyyəti dünya ölkələrini birləşdirmək üçün şüurlu, məqsədyönlü fəaliyyətdə özünü göstərir. Məhz qloballaşmanın subyektivliyi dünya inteqrasiya proseslərinin sürətini müəyyən edir. Dünya iqtisadiyyatının müasir strukturu ölkələrin və regionların artan qarşılıqlı asılılığı ilə xarakterizə olunur, lakin bu münasibətlər asimmetrik xarakter daşıyır. Qloballaşmanın dirijorları “Böyük Yeddilik”də birləşmiş sənaye və hərbi cəhətdən ən inkişaf etmiş ölkələrin kiçik qrupudur. Hazırda dünyada qlobal iqtisadiyyatı idarə edən və qlobal iqtisadiyyatda “oyun qaydalarını” müəyyən edən ciddi qurum və təşkilatlar iyerarxiyası formalaşmışdır. “Periferiya” ölkələri qloballaşmanın obyektini təmsil edir, onlara münasibətdə qlobal ağalığ siyasəti həyata keçirilir. Təbii ki, milli dövlətlərin inkişafını qlobal inkişafdan kənarda nəzərdən keçirmək olmaz: xarici, qlobal amillər və şərait ölkənin daxili inkişaf imkanlarına təsir edir, suverenliyini məhdudlaşdırır və ya onun inkişafının prioritetlərini müəyyənləşdirir.

Qloballaşma ideyası dünyanın elmi elitesini və qlobal institutlarını ələ keçirdi. Bununla belə, bu konsepsiyanın çoxyönlü olması və tez-tez istifadəsi səbəbindən, çoxlu xəyali və ya arzu olunan problemlər toplanmışdır. Qloballaşma tez-tez bütün ölkələrin və regionların tabe olmalı olduğu qaçılmaz və mübahisəsiz bir proses kimi təqdim olunur. C. Sorosun fikrincə, “dünya kapitalizmi sistemi heç bir şəkildə tarazlıq axtarmır, lakin genişlənmə ilə məşğuldur. Hələ onun orbitinə daxil olmayan hər hansı bazar və ya resurslar mövcud olduğu müddətcə sakit ola bilməz” [20, s.124].

A.B. Veber qloballaşmanın təbiətinin ikililiyini qeyd edir: “Qloballaşma bir növ kentavr kimi görünür, onun “bədəni” informatika və telekommunikasiya sahəsində texnoloji inqilab, transmilli kapital köçürmələrinin və beynəlxalq ticarətin sürətlə artması, cəmiyyətlərin artan qarşılıqlı əlaqəsi və “baş” və “əllər” - ABŞ hökumətləri, digər G7 ölkələri və onların nəzarətində olan, Vaşinqton Konsensusunun prinsiplərinə uyğun olaraq, ideologiya ruhunda fəaliyyət göstərən beynəlxalq maliyyə təşkilatları və neoliberal bazar qlobalizmi siyasətidir” [15, s.29]. Qloballaşmanın mahiyyətini nəzərdən keçirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, qlobal inkişaf özündə xeyli spekulyativ və ya mifik məzmun toplamışdır. Qloballaşmanın subyektlərindən ilhamlanan miflər bütün ölkələrin qlobal prosesə cəlb olunmasını zəruri edir. Belarus müəlliflərindən biri qloballaşmanın aşağıdakı xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir [23, s.3]:

Birincisi ondan ibarətdir ki, qloballaşma universal xarakter daşıyır, müasir dünya iqtisadi sistemini keyfiyyətcə dəyişdirir. Təbii ki, qloballaşma insan davranışında və dünya iqtisadiyyatının təsərrüfat subyektləri arasında münasibətlərdə real dəyişikliklərə öz təsirini göstərir. Hazırda dünyada iqtisadiyyatının informasiya sektoru və innovasiya iqtisadiyyatı

formalaşır. Lakin bu ərazilərə giriş məhdud və asimmetrikdir. Hazırda innovativ inkişaf strategiyasının alternativini yoxdur, ona görə də inkişaf etməkdə olan ölkələr də innovativ iqtisadiyyatın sürətlə formalaşmasına ümid edərək özləri üçün bu yolu seçiblər. Bütövlükdə qloballaşmanın neoliberal modeli müasir dünya iqtisadiyyatını bürümüş bir mif kimi qəbul edilə bilər.

İkincisi, budur ki, qloballaşma iqtisadi proseslərin birləşməsinə və ciddi şəkildə tənzimlənən çərçivəsinə mütləq təsirin olduğu qaçılmaz bir prosesdir. Mübahisə etmək olar ki, NATO, ÜTT, BVF və Dünya Bankı kimi qurumlar dünya iqtisadiyyatı ölkələrinin ticarət və valyuta rejimlərinin liberallaşdırılması, ticarət dövrüyyəsinin azaldılması yolu ilə iqtisadi məkanın birləşdirilməsi üçün təşkilatçı qüvvədir. Qloballaşma ideologiyası bazar fundamentalizmi və ümumbəşəri dəyərlərin fəlsəfidir, fərdin ictimaiyyətdən üstünlüyü kimi şərh edilir. Bununla belə, müasir dünya iqtisadiyyatı qeyri-bərabər inkişaf edir. Qloballaşma proseslərində iştirak ilk növbədə iqtisadi subyektlərin özündən asılıdır.

Üçüncüsü, milli-dövlət maraqlarından üstün olan milli maraqların üstünlüyüdür. Eyni zamanda, dünya iqtisadiyyatının bütöv formalaşmasına və qlobal problemlərinə görə real maraqlarını təbii ki, dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olan milli mədəniyyətlərin və iqtisadiyyatların maraqlarından fərqləndirmək lazımdır. Beynəlxalq institutlar qloballaşmanın ümumi rifahını rəhbər tutaraq bütün dünya birliyi üçün “oyun qaydaları” müəyyən edir, milli ölkələrin suverenliyini və fəaliyyətlərini məhdudlaşdırır. 2008-ci ildə başlayan qlobal iqtisadi böhran “kapitaldan kapital istehsalı” qlobal strategiyasının uyğunsuzluğunu göstərdi. Milli maraqlar da öz növbəsində insanların rifahını ön plana çıxarır ki, bu da qlobal inkişafın əsasını təşkil etməlidir.

Dördüncüsü, budur ki, qloballaşma idarə olunur. Hər şeydən əvvəl qeyd edirik ki, beynəlxalq təşkilatlar “oyun qaydaları” yaratmaqla ölkələrin və onların istehsalçılarının qeyri-bərabər rəqabətə davamlılığının əsasını institusional olaraq möhkəmləndirirlər. Bununla belə, qlobal iqtisadiyyat bir çox tərkib elementlərindən (müəssisələr, təşkilatlar, dövlətlər, bölgələr) ibarətdir, buna görə də vahid istiqamətlənmiş idarəetmə strategiyası yoxdur.

Beşincisi, qloballaşmanın nəticələri ilə bağlıdır. Bir tərəfdən, dünya iqtisadiyyatı ayrılmaz bir qurum kimi meydana çıxdı. Digər tərəfdən, ölkələr və regionlar bir-birindən uzaqlaşdıqlarını və mövcudluqlarının qeyri-müəyyənliyini hiss edirdilər. Elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, post-sənaye ölkələrinin birliyində artıq tam hüquqlu rəqiblər yoxdur, yəni dünya bazarı inhisardadır. G7 ölkələri kompüter avadanlıqlarının təqribən 90%-nə sahibdirlər, dünyada qeydə alınmış patentlərin demək olar ki, eyni sayına nəzarət edirlər və yüksək texnologiyalı sənayenin 90%-dən çoxunu təmin edirlər [23, s.6].

Altıncısı, odur ki, qloballaşma bütün bəşəriyyət üçün faydadır. Qloballaşmanın gətirdiyi bir sıra müsbət cəhətlərə (sürətlənmiş iqtisadi artım, innovasiya və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün geniş imkanlar və s.) baxmayaraq, qlobal inkişafın bir sıra mənfi cəhətləri mövcuddur. Qloballaşmanın mənfi nəticələrinə - böhranlara meyillilik, ölkələr arasında bərabərsizlik, ictimai

və şəxsi maraqlar arasında uyğunsuzluq daxildir. XX əsrin sonunda, ən zəngin ölkələrin dünya əhalisinin 20%-i dünya ÜDM-nin 86%-ni təşkil edirdi [23, s.64]. Aparıcı ölkələrin kiçik bir qrupu ilə digər ölkələr arasında texnoloji uçurum getdikcə genişlənir. Sosial, təşkilati və istehsal-texnoloji strukturlarda sabitləşən bu boşluq aradan qalxmaz olur. A.S. Panarin qeyd edir ki, “qloballaşmanın bütün tərənnüm edilmiş imkanları artıq onlardan yararlanmağa müvəffəq olmuş elitalara ünvanlanmışdır”. Qloballaşma ideyaları qlobal dünyanın çoxsaylı resurslarından istifadə edən elitaların şüur və davranışlarından keçərək əlavə güclü təkan alır. “Belə siyasi qlobalizm bir patologiyadır. Gələcək qlobal prosesləri onların kütləvi maraqlara yönəldilməsi imkanları, təcrid olunmuş və şəxsi mənafeyini güdən elitaların hərəkətlərinə demokratik nəzarət nöqtəyi-nəzərindən dərk etmək lazımdır” [19, s.64-65]. Beləliklə, qloballaşmanın faydaları çox qeyri-bərabər paylanır və onun xərclərini hamı ödəyir.

Yeddincisi, dünyanı maliyyə idarə edir. Pul-maliyyə mexanizminin bütün iqtisadi və sosial proseslərdə, əmtəə istehsalı, gəlir və onların bölgüsü üzərində dominant rol oynadığı dünya iqtisadiyyatının indiki inkişaf mərhələsinə maliyyə iqtisadiyyatı da deyilir. Təbii ki, iqtisadiyyat həmişə maliyyə axınları ilə bağlıdır: onun fəaliyyətinə maliyyə sistemi və maliyyə fəaliyyəti vasitəçilik edir. Üstəlik, bu, məhz XX əsrin ikinci yarısında qeyri-maliyyə iqtisadi sektorunun maliyyə sektoruna tabe edilməsi baş verdi. Hazırda maliyyə sektoru iqtisadiyyatın real sektorunu idarə edir, vəsaitləri bir fayda ilə qlobal renta əldə etməklə istiqamətləndirir. Eyni zamanda, maliyyə sferası real sektorun hesabına mövcuddur və real dəyər istehsalına, əmtəə ilə yanaşı iqtisadiyyatda yaranan dəyəərə əsaslanır. Hazırda yeni iqtisadiyyatın inkişafı və yaranması qlobal inkişafın prioritetinə çevrilməli olan yüksək bilik tutumlu texnologiyaları iqtisadi inkişafın ön sıralarına çıxarır.

Səkkizincisi, regionallaşma qloballaşmaya qarşıdır. Bir tərəfdən qloballaşma və regionallaşma müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafında çoxistiqamətli paralel proseslər kimi çıxış edir. Həqiqətən də regionallaşma qloballaşmanın çağırışlarına, onun subyektlərinin “oyun qaydalarını” diktə edən təzyiqlərinə müqavimət göstərməyə, həmçinin qrup regional təcridini və rəqabət qabiliyyətini gücləndirməyə imkan verir. Digər tərəfdən, regionallaşma müasir dünya iqtisadiyyatının mühüm elementidir. Dünya iqtisadiyyatının aktorları kimi inteqrasiya birlikləri öz qrup maraqlarını, o cümlədən milli maraqları müdafiə etmək üçün daha çox imkanlara malikdir. Bundan əlavə, dünya miqyasında qlobal rəqabət mühitində regional üstünlüklərin yaradılmasına imkan verir. Qloballaşma proseslərinin inkişafına töhfə verən digər regionallaşma amilləri arasında əmtəə və xidmətlərin istehsalında ixtisaslaşmanın və kooperasiyanın gücləndirilməsini, vahid bazarın və nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunun yaradılmasını və s. qeyd etmək lazımdır. Qloballaşmanın subyektiv tərəfi ondan ibarətdir dünya inkişafının qlobal strateji istiqaməti və inkişaf etmiş ölkələrin maraqları ilə müəyyən edilir. Müasir dünya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi qlobal rentanın – “mərkəz” ölkələrinin beynəlxalq institutlar tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar çərçivəsində əldə etdikləri əsas gəlir növünün alınmasıdır. Qlobal rentanın mövcudluğunun səbəbi təkcə resurslar üzərində deyil, həm də müasir dünya iqtisadiyyatının “oyun qaydaları”nın və ölkələr

üçün qeyri-bərabər institusional imkanların bərqərar olduğu qlobal institutların formalaşması üzərindəki inhisarçılıqdır. Nəticə etibarilə, qloballaşma zərurəti mərkəz ölkələri tərəfindən öz mənfəətlərini və alınan qlobal renta məbləğini maksimum dərəcədə artırmaq üçün qlobal miflərin yayılması yolu ilə qoyulur. Qlobal renta almaq imkanları dövlət sərhədlərini silməkdədir, çünki onun alınması təbii sərvətlərini, ucuz işçi qüvvəsini və ya intellektual kapitalını mənimsəmək üçün getdikcə daha çox ölkə və ərazilərin iqtisadi dövrüyyəyə cəlb edilməsini tələb edir. Qlobal miqyasda rəqabət qlobal renta kimi gəlirə sahib olmaq uğrunda mübarizəyə çevrilir [24, s.97].

Qloballaşma proseslərinin subyektiv istiqaməti və qlobal renta uğrunda mübarizə dünya bazarının sosial-iqtisadi problemlərini kəskinləşdirir, qənaətbəxş həllinin mümkünsüzlüyü qlobal bazarda uğursuzluqların və ya “qloballaşma uğursuzluqlarının” olması ilə bağlıdır:

– Resursların qeyri-bərabər paylanması: təbii, maliyyə, əmək, informasiya. Təbii və əmək resursları periferik ölkələrdən çıxarılır, informasiya resurslarına çıxış asimmetrikdir. Qeyri-bərabər mübadilə səbəbindən qlobal renta inkişaf etməkdə olan ölkələrdən və keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdən ən inkişaf etmiş ölkələrin xeyrinə çəkilir;

– Məhdud qlobal rəqabət. Dünya iqtisadiyyatının inkişafı və qurulması artan inhisarlaşma prosesləri şəraitində baş verir: tmk-lar, beynəlxalq təşkilatlar, “mərkəz” ölkələri dünya iqtisadiyyatının aparıcı “oyunçuları” və qlobal renta alıcılarıdır;

– Xarici təsirlər problemi. Tmk-lar öz sənaye istehsalını üçüncü ölkələrdə quraraq, bir qayda olaraq ətraf mühitin mühafizəsi mexanizmi olmayan bu ölkələrin ətraf mühitini çirkləndirirlər;

– Maliyyə və iqtisadi sabitlik, ətraf mühit və qlobal informasiya və nəqliyyat kommunikasiyaları şəbəkəsini əhatə edən qlobal ictimai mallar problemi. İctimai mallar istehlakın istisna edilməməsi və rəqabətə davamlı olmaması prinsiplərinə malikdir. Lakin onların təmin edilməsi effektiv qlobal institutlar yaratmadan mümkün deyil;

– İqtisadiyyatı strateji cəhətdən inkişaf etdirə bilməmək. Bazar resursların bölüşdürülməsinin səmərəliliyinin artırılması və kapital təklifinin artırılması məsələlərini həll edə bilər, lakin bu, iqtisadi inkişafı və cəmiyyətin rifahının artımını müəyyən etmir. Qlobal iqtisadi böhran bu problemi daha da ağırlaşdıraraq, beynəlxalq təşkilatların qlobal inkişafı planlaşdırmaq və qloballaşmanın çağırışlarına vaxtında cavab vermək iqtidarında olmadığını ortaya qoymuşdur. Bütün ölkələrin maraqlarına uyğun olaraq dünya iqtisadiyyatının strateji planlaşdırılması ilə məşğul olacaq dövlətlərustü strukturların formalaşdırılmasına ehtiyac vardır [24, s.98].

3. Qloballaşmanın milli iqtisadi sistemlərə təsiri

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesində yarananları müəyyən etmək baxımından dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının milli iqtisadi sistemlərin inkişafına təsirləri məsələsinə baxmaq lazımdır. Təbii ki, daha ətraflı təhlil zamanı həm ölkələrin inteqrasiya birliklərində

müxtəlif iştirak formalarını, həm də regional inteqrasiya qruplaşmalarının (ticarət sazişləri, gömrük ittifaqı, ümumi bazar) “yetkinlik” səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Bu kontekstdə dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının milli iqtisadi sistemlərə təsiri dedikdə, milli iqtisadiyyatların hər birində inteqrasiya birliklərinin formalaşması və möhkəmlənməsi prosesində yaranan fayda və xərclər başa düşülür. “Fayda” və “xərclər” anlayışlarının məzmunu ilə bağlı müzakirəyə getmədən, qloballaşmanın regional inteqrasiya birliklərinə daxil olan ölkələrin milli iqtisadiyyatlarına təsirinin statik və dinamik təsirlərinin bəzi təzahürlərini nəzərdən keçirmək lazımdır [21, s.43].

Statik təsirlər ölkənin inteqrasiya birliyinə daxil olduğu andan milli iqtisadiyyat səviyyəsində daima görünən iqtisadi təsirlərdir. Təsirlərin faydaları inteqrasiya proseslərinə başladıqda proqnozlaşdırılır və ölkələrə öz rəqabət üstünlüklərini reallaşdırmağa imkan verir. Empirik şəkildə təzahür edən statik təsirlərin təhlili onları aşağıdakı tədqiqat sahələri üzrə qruplaşdırmağa imkan verir: birincisi, ticarətin yaradılması və təxribatının təsiri; ikincisi, ticarət şərtlərinin yaxşılaşdırılmasının təsiri; üçüncüsü, ticarət xərclərinin azaldılması effekti.

Ticarətin yaradılması və təxribatının təsirləri kanadalı iqtisadçı Richard Lipsey tərəfindən gömrük ittifaqı sazişinin nəticələrinin təhlilində araşdırılmışdır. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesində ticarətin yaradılması və təxribatının statik təsiri ölkədaxili istehlak imkanlarının genişlənməsi, ölkənin və ümumi bazarların tutumunun artması, eləcə də məhsulların idxalı və sair müəyyən ölkədə istehsalı nisbətən səmərəsiz olan sahələrə təsir edir [8, s.218]. İnteqrasiya sazişləri ticarət maneələrini aradan qaldırır, onlar tərəfdaş ölkədən idxalın daha az səmərəli yerli təchizatçıları əvəz edə biləcəyi halda, ölkənin xarici ticarətdən əldə etdiyi gəlirləri artırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da nəticədə yaradıcılıq effekti yaranır.

Diversion effekti gömrük ittifaqı və ya azad ticarət zonası xaricindən daha ucuz idxalın idxal olunan məhsullara tariflərin təhrifedici təsiri səbəbindən inteqrasiya birlikləri daxilində fəaliyyət göstərən yerli təchizatçıları sıxışdırdığı zaman baş verən təsirdir. Yayılma effektinin yaratma effektindən artıq olması inteqrasiya birliklərində iştirak edən ölkələrdə milli rifahın azalması deməkdir. Praktikada nəzərdən keçirilən təsirlərin konkret iştirakçı ölkələrin rifahına təsirinin empirik tədqiqatları ümumi və özəl tarazlıq modellərinə, həmçinin ekonometrik qiymətləndirmələrə əsaslanır. Bu halda, yaratma effektinin ticarətin yayındırma effektindən artıq olması ölkə üçün qazanc göstəricisi kimi müəyyən edilir. Eyni zamanda, kənarlaşma təsirinin yaradıcılıq effektindən artıq olmasının milli rifahın aşağı düşməsinə gətirib çıxarıb-açmayacağı da mübahisəlidir. Bir sıra iqtisadçılar iddia edirlər ki, bəzi hallarda təxribat effektinin üstünlük təşkil etdiyi gömrük ittifaqlarının yaradılması praktikada belə birliklərə daxil olan ölkələrdə rifahın real yüksəlməsinə gətirib çıxarır [1, s.582]. Bundan əlavə, inteqrasiya proseslərinin tədqiqatçıları müəyyən edirlər ki, əgər gömrük ittifaqı yaradılarkən tarif elə müəyyən edilirsə ki, xarici ticarət axınları ilkin səviyyədə saxlanılırsa, bu saziş əhalinin rifahının yüksəldilməsinə yönəlmişdir [7, s.96].

Ticarət şərtlərinin yaxşılaşdırılmasının effekti ondan ibarətdir ki, inteqrasiya birliklərinin üzvü olan bütün ölkələr üçün dünya birliyi ilə beynəlxalq ticarət üçün daha əlverişli şərait yaradılır. Ticarət qaydalarının unifikasiyası, inteqrasiya birlikləri daxilində malların hərəkətində inzibati və ticarət maneələrinin olmaması, inkişaf etmiş logistika xarici təchizatçılar üçün ölkə bazarlarının cəlbediciliyini artırır. Bundan əlavə, tədqiqatçılar üçüncü ölkələrə malların ixracı xərclərinin azaldılması üzrə razılaşıdırılmış strategiyanın inteqrasiya tərəfdaşları tərəfindən həyata keçirilməsi hesabına ticarət xərclərinin azaldılmasının təsirini vurğulayırlar [22, s.23].

Statistik təsirləri təhlil edərkən, ticarət maneələrini aradan qaldırmaqla inteqrasiya birliklərində iştirak edən ölkələrin istehsalçılara əlavə üstünlüklərin verilməsinin müəyyən mənfi nəticələrini nəzərə almaq lazımdır. Tədqiqatçılar səbəbsiz olaraq qeyd edirlər ki, bu, daha yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edən üçüncü ölkələrin istehsalçıları ilə xarici ticarət dövriyyəsinin azalmasına və inteqrasiya birliyində iştirak edən ölkələrin istehsalçılarının keyfiyyətsiz mallarının əvəzlənməsinə səbəb ola bilər [16, s.261].

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının milli iqtisadi sistemlərə təsirinin dinamik tərəflərinin müəyyən edilməsi tədqiq olunan hadisələrin nəzəri modellərinin qurulmasını və ekonometrik qiymətləndirmə vasitələrindən istifadəni nəzərdə tutan daha mürəkkəb analitik prosesdir. Belə modellərdə dəyişənlər, bir qayda olaraq, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) və ya biznes və ev təsərrüfatlarının real gəlirlərinin makroiqtisadi göstəriciləridir.

İqtisadi ədəbiyyatda dinamik təsirlərin təhlilinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur ki, bunlar inteqrasiya proseslərinin nəzəri modellərinin qurulması üçün müxtəlif şərtlərlə izah olunur. Eyni zamanda, müəlliflərin fikirlərinin öyrənilməsi iqtisadi artımın təsiri, məkan paylanmasının təsiri, konvergeniya effekti, domino effekti kimi dinamik effektləri müəyyən etməyə imkan verir. İnteqrasiya birliklərinin yaradılması prosesində qloballaşmanın milli iqtisadi sistemlərə təsirinin ən çox öyrənilən sahəsi iqtisadi artım məsələləri kimi görünür. İqtisadçılar arasında iqtisadi artımın modelləri və amilləri ilə bağlı aparılan müzakirələrə baxmayaraq, qeyd etmək olar ki, inteqrasiya qrupu çərçivəsində resurs və texnoloji amillərin əhəmiyyəti yenilənir, elmi və iqtisadi artıma maneələrin aradan qaldırılması və texnoloji tərəqqi və innovativ inkişaf üçün şərait yaradılması ilə ÜDM-in artımı üçün əlverişli şərait yaranır. İnnovativ texnologiyaların transferi nöqtəyi-nəzərindən yüksək texnologiyalı avadanlıqların idxalı həm ayrı-ayrı ölkələrin, həm də bütövlükdə inteqrasiya birliyinin iqtisadi artımına müsbət təsir göstərir [13, s.180]. Ölkələrin endogen iqtisadi artımının təsirini müəyyən etmək üçün ölkələrin elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin innovativ sferasına yönəltdiyi investisiyaların həcmi və gəlirlilik əsasında hesablanan bilik (bilik kapitalı) şəklində kapital indeksindən istifadə edilir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesində bütün iştirakçı ölkələrin biznesləri innovativ malların istehsalı vasitəsilə əlavə rəqabət üstünlükləri təmin edən və onlara yeni texnoloji həllərə keçidi sürətləndirməyə imkan verən sözdə bilik aktivlərinə çıxış əldə edir.

Bu, ümumi amil məhsuldarlığının artım dinamikası ilə ölkələrin ixtiyarında olan xarici bilik fondlarına çıxış arasında yüksək korrelyasiyanı təmin edir [3].

Tədqiqatçı mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olan mühüm təsirlərdən biri məkan paylanmasıdır. Bəzi iqtisadçılar bu növ effekti yüksək texnoloji istehsal amillərinin idxalı, birbaşa xarici investisiyalar üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, inteqrasiya olunmuş iqtisadiyyatların klasterləşməsi və aqlomerasiyası üçün iqtisadi və coğrafi ilkin şərtlərin yaranması ilə əlaqələndirirlər [4, s.840]. Eyni zamanda, iqtisadçılar tərəfindən aparılan nəzəri və empirik tədqiqatlar ölkənin inteqrasiya birliyində iştirakının birbaşa investisiyaların real axınına və yüksək texnologiyalı investisiya layihələrinin potensial olaraq əldə etdiyi faydaların reallaşmasına töhfə verib-verməməsi sualına dəqiq cavab vermir. Birbaşa xarici investisiya axınının istiqamətləri məsələsi Şimal-Şimal, Şimal-Cənub, Cənub-Cənub xətləri üzrə ölkələrin inteqrasiya birlikləri üçün məkan paylanmasının təsirinin təhlili üçün xüsusilə aktualdır. İnteqrasiya birlikləri daxilində üzv dövlətlərin məkan paylanması faktorlarının təsiri, fikrimizcə, kifayət qədər öyrənilməmişdir. Amma istənilən halda bu, regional qruplaşmada iştirak nəticəsində birbaşa xarici investisiyaların qəbulu üçün iqtisadi və institusional mühitdə yaxşılaşmanın olub-olmaması və beynəlxalq inteqrasiya proseslərində iştirak edən ölkələrdə biznes bölmələrinin yerləşməsi, mövcud ölkə üstünlüklərinin coğrafi sərmayə ilə bağlı olub-olmaması kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Konvergenziyanın təsiri qloballaşmanın milli iqtisadi sistemlərin inkişafına təsiri kimi onunla bağlıdır ki, inteqrasiya birliklərində iştirak edən ölkələr tərəfdaş ölkədə daha səmərəli olan üst-üstə düşən sənaye istehsalının aradan qaldırılması üçün əlverişli şərait yaradır [2, s.894].

Nəticədə ölkələr öz resurslarından daha səmərəli istifadə edir və qabaqcıl texnologiyaların konvergenziyası yolu ilə innovativ istehsalı inkişaf etdirir, yüksək texnologiyalı malların ixracını artırır. Qısa müddətdə yüksək ixtisaslaşmış və qabaqcıl istehsalın inteqrasiya qruplarına daxil olan ölkələrdə cəmləşməsi tərəfdaş ölkələrə və bütün birliyə yüksək iqtisadi artım templərinə nail olmağa imkan verir.

Yeni üzv ölkələrin dinamik inkişaf edən inteqrasiya birliyinə bağlanması özünü göstərən dinamik domino effekti Qərbi iqtisadçılarının araşdırması nəticəsində aşkar edilmişdir [9, s.48]. Avropa Birliyinin (Aİ) bir sıra Şərqi Avropa ölkələrinin üzv olması ilə genişlənməsi səbəbindən bu təsirə maraq artmışdır. Təcrübə göstərdi ki, iqtisadi və sosial inkişaf səviyyələrindəki əhəmiyyətli fərqi, habelə sosial-mədəni planın özəlliklərini nəzərə alaraq, bu inteqrasiya birliyinin genişlənməsi təşəbbüskarlarının domino daşının təzahürünə olan ümidlərinin təsiri aydın şəkildə həddən artıq qiymətləndirilmişdir. Hazırda Aİ-də müəyyən müsbət tendensiyalar mövcud olduqda periferiya kimi təsnif edilə bilən ölkələr qrupu formalaşmışdır (Bolqarıstan, Rumıniya, Latviya). 2015-ci ildə bu ölkələr Avropa innovasiya reytingində autsayder ölkələr mövqeyini tutmuşlar [6]. Daha yüksək rəqabət səviyyəsinə nail olmağı təmin edən inteqrasiya olunmuş bazarın formalaşması ilə səciyyələnən rəqabətin inkişafının təsirləri aşağıdakı əsas formalar vasitəsilə özünü göstərir: miqyas iqtisadiyyatları; əmək miqrasiyasının intensivləşməsinin təsiri. Bu təsir daha çox dar daxili bazar, lakin yüksək

texnologiya istehsalı ilə xarakterizə olunan iqtisadiyyatı olan kiçik ölkələrin biznesləri üçün nəzərə çarpır. Ölkələr miqyasda qənaət əldə etdikdə, iqtisadi qrup daxilində resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə töhfə verirlər ki, bu da integrasiya tərəfdaşları üçün yeni rəqabət üstünlüklərinin, həmçinin, miqrasiya axınları və əmək miqrasiyasının formalaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda, axınlar həyat səviyyəsi yüksək olan ölkələrə yönəlir. Belə ki, 2016-cı ilin əvvəlində təkcə rəsmi məlumatlara görə, Böyük Britaniyada Aİ ölkələrindən və İsveçrədən 3,5 milyona yaxın miqrant yaşayırdı. 2015-ci ildə verilən yaşayış icazələrinin təxminən 53%-i Aİ ölkələrindən idi [5].

Uzun müddətli perspektivdə integrasiya birlikləri çərçivəsində əməkdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq və ümumi işçi qüvvəsinin strukturunu yüksək ixtisaslı işçilərin xeyrinə dəyişdirməklə əmək haqqı səviyyələrini bərabərləşdirmək nəzəri cəhətdən mümkündür. İşçilərin ölkələrarası yenidən bölüşdürülməsi milli bazarlarda rəqabəti gücləndirir və iş əldə etmək istəyənlər üçün ixtisas tələblərini artırır. Bundan əlavə, miqrantları qəbul edən ölkənin daxili bazarının tutumu artır. Belə ki, britaniyalı ekspertlərin hesablamalarına görə, 2001-2011-ci illərdə Şərqi Avropadan Böyük Britaniyaya gələn miqrantlar vergilərdən sonra dövlət xəzinəsinə təqribən 20 milyard funt sterlinq axını təmin etmişlər [11].

Lakin iqtisadi qruplar daxilində əmək miqrasiyasının intensivləşməsi mənfi sosial nəticələr verir və sosial-mədəni ziddiyyətlərin artmasına səbəb olur. Məsələn, Brexit effekti yerli əhəlinin əmək miqrasiyasının intensivləşməsi proseslərini qavrayışının kəskinliyini nümayiş etdirdi. Səsvermə zamanı məlum oldu ki, ümumilikdə miqrasiya və xüsusən də əmək miqrasiyasının Britaniya vətəndaşları tərəfindən ölkənin iqtisadi inkişafında müsbət amil kimi deyil, neqativ hal kimi qəbul edilir. Rəqabətin inkişafının təsir forması kimi ticarətin sıxışdırılmasının dayandırılmasının təsiri ölkə bazarlarında inhisarçılığın boğulması, istehsalçılar arasında rəqabətin səviyyəsinin yüksəldilməsi və tərəfdaş ölkələr arasında ticarət maneələrinin aradan qaldırılması ilə özünü göstərir. Aİ təcrübəsi göstərir ki, rəqabətin təsiri daha çox üzv ölkələrin daxili regional bazarlarında deyil, integrasiya qrupuna daxil olmayan ölkələrdən idxal olunan mallarla yüksək rəqabətin olduğu yerlərdə özünü göstərir. İqtisadi qrupa daxil olan ölkələrdə dəyər zəncirləri ticarət maneələrinin olmaması və istehsalı istehsal amilləri və əsas amil - işçi qüvvəsi üçün əlverişli qiymətlərə malik ölkələrdə yerləşdirmək imkanları hesabına formalaşır. İstehsalçıların dünya şirkətlərinin qlobal təchizat zəncirinə integrasiyası yüksək texnologiyaların ötürülməsinə, işçilərin bacarıqlarının artırılmasına, əmək məhsuldarlığının artırılmasına, həmçinin qlobal iqtisadiyyatda bazar işinin tapılmasına şərait yaradır [22, s.25].

Nəticə. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının milli iqtisadiyyatların inkişafına təsirlərinin təhlili qlobal iqtisadiyyatın nisbətən yeni elementinin - regional iqtisadi sistemlərin formalaşmasının mürəkkəb və ziddiyyətli prosesləri ilə bağlı mümkün tədqiqat sahələrindən yalnız birini göstərir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu təsirlər müxtəlif növ və formalarda özünü göstərir və onların təsirinin nəticələri həm müsbət, həm də ziddiyyətlidir. İnteqrasiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi praktikasında regional birliklərdə iştirak edən ölkələrin iqtisadiyyatında özünü göstərən bütün təsir effektləri kompleksini nəzərə almaq lazımdır. Milli iqtisadiyyatlara müsbət təsirlərin artırılmasına və mənfi təsirlər yaradan risklərin bərabərləşdirilməsinə yönəlmiş dövlət tənzimlənməsi tədbirləri inteqrasiya birliklərinin üzvü olan və inteqrasiya tərəfdaşlarının geoiqtisadi əməkdaşlığından maksimum səmərəliliyə nail olmağa çalışan dövlətlərin iqtisadi siyasətinin tərkib elementləridir.

Ədəbiyyat

1. Bhagwati J. (1971), Trade-Diverting Customs Unions and Welfare Improvement: A Clarification. *The Economic Journal*, Vol.81, 580-587.
2. Chang W., Winters L.A. (2002), How regional blocs affect excluded countries: The price effects of MERCOSUR. *American Economic Review*, Vol.92, No.4, 889-904.
3. Coe D.T., Helpman E. (1995), International R&D Spillovers. *European Economic Review*, Vol.39, No.5, 859-887.
4. Grossman G., Helpman E. (1994), Protection for Sale. *American Economic Review*, Vol.84, No.4, 833-850.
5. Here today, gone tomorrow? Status UE citizens already living in UK. Available from: <http://www.migrationobservatory.ox.ac.uk>
6. Innovation Union Scoreboard (2015), Available from: http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards/files/ius-2015_en.pdf
7. Kemp M., Wan H.J. (1976), An elementary proposition concerning the formation of customs union. *Journal of International Economics*, Vol.6, 95-98.
8. Lipsey R.G. (1998), The theory of customs unions: A general survey. In *International Economic Integration, General Issues*, Vol.1, 212-229. London: New York.
9. Monastiriotis V. (2008), Quo Vadis Southeast Europe? EU Accession, Regional Cooperation and the need for a Balkan Development Strategy. London, Hellenic Observatory, LSE.
10. OECD (2008), Information Technology Outlook. http://www.oecd.org/document/20/0,3343,en_2649_34449_41892820_1_1_1_1,00.htm
11. Project unclear: Uncertainty, Brexit and migration. Available from: <http://www.migrationobservatory.ox.ac.uk>
12. The World Factbook. Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2012.html>
13. Uvalic M. (2006), Trade in Southeast Europe: Recent trends and some policy implications. *European Journal of Comparative Economics*, Vol.3, 171-195.

14. World Economic Outlook. (October, 2009), International Monetary Fund. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/02/pdf/text.pdf>
15. Вебер А.Б. (2001), Глобализация: Взгляд в будущее. Материалы Постоянно Действующего Междисциплинарного Семинара Клуба Ученых Глобальный Мир, Том.7, No.19, 4-32. Москва, Новый век.
16. Винер Я. (2006), Проблема таможенного союза. Вехи Экономической Мысли, Том.6. Москва.
17. Делягин М.Г. (2003), Мировой Кризис: Общая Теория. Москва, ИНФРА-М.
18. Кочетов Э.Г. (2002), Глобалистика: Теория, Методология, Практика. Москва, НОРМА.
19. Панарин А.С. (2003), Искушение Глобализмом. Москва, Эксмо.
20. Сорос Д. (1999), Кризис Мирового Капитализма. Москва: ИНФРА-М, 156.
21. Филькевич И.А. (2015), Теоретико-методологические подходы к оценке эффективности интеграции в глобальной экономике. Развитие теоретической экономики: Актуальные вопросы и методологические подходы. Москва, 41-53.
22. Филькевич И.А., Платонова Е.Д., Николаев М.В., Акимова Е.Н. (2016), Глобализация мировой экономики: Эффекты влияния на национальные экономические системы. Экономические науки, Том.9, No.142, 21-25.
23. Что дает Беларуси глобализация? (2004), Материалы Междунар. Конф. Что на данный момент принесли Беларуси процессы глобализации, и какие дискуссии ведутся вокруг них? Минск: БГУ.
24. Янченко Е.В. (2010), Глобализация мировой экономики: объективные тенденции и субъективные факторы. Журнал международного права и международных отношений, No.3, 94-99.